

PRÍSPĚVEK KE KONCEPTUALIZACI OBSAHU SEBEPOJETÍ

PETR MACEK

Od dob Williama Jamese (1891), který stojí u počátku psychologické analýzy „já“, zůstává problematika obsahových a procesuálních aspektů sebepojetí trvale v zájmu jak psychologů osobnosti, tak psychologů sociálních, klinických a v posledních letech zvýšenou měrou i psychologů pedagogických.

Výsledek percepce a hodnocení sebe sama — jak by bylo možné zjednodušeně obsah sebepojetí osobnosti vymezit — je produktem sociální interakce člověka. Přitom je velmi důležité, jak člověk svoje vztahy k druhým lidem vnitřně zpracovává, protože právě v tomto kontextu se utváří i jeho vztah k sobě. I když nejde o jediný klíč k pochopení zákonitostí fungování lidské psychiky, je nesporné, že zejména při snaze porozumět vědomé autoregulaci osobnosti mají poznatky od obsahu sebepojetí značnou explanační hodnotu.

V našem sdělení si nejprve povšimneme některých podnětných úvah o psychologické analýze obsahů vztahovaných k „já“. Na ně pak navážeme vlastním pokusem o výkladový model obsahu sebepojetí osobnosti.

PODNĚTY PSYCHOLOGIE „SELF“

„Self“ je jedním z možných vyjádření „já“ v angličtině. V psychologickém kontextu jde o ustálený termín, který vyjadřuje skutečnost, že člověk je nejen subjektem, ale i současně objektem vlastního poznávání a hodnocení („self as object“). Takové vymezení je poměrně lapidární, dnes se však od něj vyvozuje již nepřeborné množství konstruktů, které mají vyjádřit nejrůznější nuance procesu a výsledku vlastního poznávání a hodnocení, popřípadě funkcí, ve kterých se „self“ uplatňuje v sociální interakci.

To, že jde o problematiku v souhrnu zatím dosti nekonzistentní, dokládají i reprezentativní přehledové práce z této oblasti (Wylie, 1974, 1979; Suls — Greenwald, 1982, 1983 Markus — Wurf 1987). Pro záměr této studie však postačí, povšimneme-li si typického uvažování o obsahu „self as object“. Ilustrujícími příklady budou pojetí M. Rosenberga a Ch. Gordona.

M. Rosenberg nejprve diferencoval „self-image“ a „self-esteem“. První je představou či obrazem sebe, jehož základem je kognitivní struktura s řadou formálních parametrů (složitost, konzistence, celistvost, stabilita, jasnost atd.). Druhé vypovídá o úctě k sobě či sebeocení a je vyjádřením subjektivní hodnoty sebe sama. Její kvalita osciluje mezi polaritou dobrý — špatný (Rosenberg, 1965).

V pozdějších letech začal autor častěji používat termín „self-concept“. Sebepojetí či pojem sebe svým obsahem v podstatě pokrývá oba dřívější konstrukty — jde o strukturovaný souhrn názorů a pocitů s odkazem k vlastnímu „já“ (Rosenberg, 1979; Rosenberg — Kaplan, 1982). O obsahu sebepojetí pak uvažuje v různých plánech (rovinách): na úrovni reality („jaký jsem“), možnosti („jaký bych mohl být“), fantazie, morálky atd.

Při vymezování konkrétních obsahů sebepojetí se M. Rosenberg nejčastěji opírá o práce Ch. Gordona (1968, 1969), které jsou zobecněním rozsáhlých empirických výzkumů. Ch. Gordon používá pro obsahy vztahované k „já“ termínů „self-conception“. Vyjadřuje tím, že se jedná o obsah uspořádaný, resp. že jde o systém významů vztahovaných k „já“ prostřednictvím vědomých interpretačních procesů. Obsahy jsou uspořádány podle stupně obecnosti: aspekty sociální identity jsou nejkonkrétnější (role, statusy, pohlaví, věk, jméno atd.), dále následují osobnostní atributy (zájmy, aktivity, osobnostní a interpersonální styly, reference o majetku a vzhledu). Další úroveň sebekoncepce vytváří tzv. systemické mínění o sobě (kompetence, sebedeterminace, integrace, mravní hodnota). Na ně navazuje pocit osobní autonomie a nejobecnější rovinu úvah o sobě samém vyjadřuje sebeúcta (Gordon, 1968, 1969). Takový výčet charakteristik sebe je téměř vyčerpávající, navíc je z něj dobře patrné, jak s rostoucí obecností obsahů, které člověk vztahuje vůči vlastnímu „já“ narůstá i jejich hodnotící význam.

K analogickým závěrům o uspořádání obsahu sebepojetí či sebekoncepce dospívají i další autoři (např. Burns, 1979, 1982), přičemž jde o konfrontaci teoretických modelů s výsledky empirických výzkumů, např. faktorových studií (Shavelson — Bolus, 1982; Marsh et al., 1983; Fleming — Courtney, 1984).

Problematika obsahu sebepojetí či sebekoncepce je jen jedním z témat „self psychologie“. Zejména nejnovější práce dokumentují, jak důležité je uvažovat o obsahu v souvislosti s funkcemi, které sebepojetí plní (především integrační, regulační a obrannou — srov. Balcar, 1983; Markus — Wurf, 1987; Bokorová 1988; Smékal, 1989). Stejně důležité je nutno analyzovat obsah sebepojetí se zřetelem k jeho ontogenezi a konkrétním

sociálním podmínkám, ve kterých se jedinec nalézá. Shrňme nyní některé základní charakteristiky „self“, které mají vztah ke conceptualizaci obsahu sebepojetí:

- „self“ je sociálního původu. Kromě některých pokusů začlenit do něj přímo i energetizační zdroje či vrozené tendence, zdůrazňuje naprostá většina autorů, že se jedná o produkt sociální aktivity a sociální interakce. Stále častěji je „self“ definován přímo v sociálním kontextu např. Wegner — Vallacher, 1980; Suls — Greenwald, 1982, 1983);
- „self“ je reflexivní a reflektovaný. I když na „já“ nahlížíme v tomto případě především jako na objekt sebereflexe, přítomnost reflektujícího nemůžeme nikdy ztrácet zcela ze zřetele (Wells — Marwell, 1976);
- „self“ je vždy více méně uvědomovaný. Připouštějí-li někteří autoři existenci i ne plně uvědomovaných obsahů vztahovaných k „já“, znamená to, že se jedná o obsahy aktuálně sice neuvědomované, fakticky však uvědomitelné;
- „self“ je strukturován a organizován na bázi osvojení jazyka. Jednotlivé charakteristiky vztahované k „já“ jsou hierarchicky uspořádány podle stupně kognitivní obecnosti obsahu a podle parametru subjektivní důležitosti;
- „self“ je integračním a regulačním činitelem osobnosti. Je referenčním bodem pro vyhodnocování informací o sobě samém a o okolním světě (Lewicky, 1984), má svoji explanační a predikční hodnotu (Markus, 1977). Má vztah k sociální percepci (viz např. Snyder, 1974), hodnocení a sociálnímu chování;
- „self“ psychologie není jednotlívým teoretickým proudem. Čerpá zřetelně s existencialismu a fenomenologického pojetí psychiky, z kognitivní a interakcionistické psychologie. Specifický přínos k teorii a praktickému využití psychologie „self“ má humanistická psychologie.

Smysl „já“ jako obsahová jednotka vědomí na sebe

Ve vztahu k obsahové analýze sebepojetí považujeme za podnětnou teorii sebeuvědomění osobnosti V. V. Stolina (1983).

Autor vyšel z úrovnovitého pojetí aktivity člověka. Jestliže na nejnižší úrovni — úrovni organismu — se procesy a obsahy sebepojetí týkají především pocitů ze sebe sama, na úrovni sociálního individua a na úrovni osobnosti již mají charakter obsahů, které subjekt vědomě vztahuje vůči vlastnímu „já“. Převzetí pohledu druhého na sebe sama, identifikace s pohlavím, sociálními rolemi atd. — to je vyjádřením aktivity vědomí sebe na úrovni individua. Objevení vlastní sociální hodnoty, smyslu svého bytí, hodnocení sebe sama na časové ose patří k charakteristikám sebe sama na úrovni osobnosti.

Obsahovou a funkční jednotkou vědomí sebe na úrovni sociálního individua a osobnosti je tzv. „smysl já“. Vytváří se jako vztah mezi moti-

vem či cílem činnosti na jedné straně a relevantními vlastnostmi subjektu na straně druhé. Jinak řečeno — fenomen „já“ osmyslují především ty charakteristiky sebe, které jsou důležité pro realizaci subjektivně důležitých motivů či dosažení subjektivně významných cílů.

Smysl „já“ je tedy těsně spjat se sociální aktivitou subjektu. Získává pozitivní nebo negativní valenci podle toho, zda je uvědomována charakteristika sebe příznivou nebo nepříznivou podmínkou pro dosažení určitého cíle či realizaci určitého motivu. Mnohoznačnost vztahů člověka ke světu však způsobuje, že určité jednání evokuje téměř vždy pozitivní i negativní „smysl já“. Ten je proto většinou konfliktní.

„Smysl já“ je z obsahového hlediska jednotou kognitivního a emocionálního. Vědomí sebe tak lze teoreticky analyzovat ze dvou prakticky neoddelitelných aspektů: jako emocionálně hodnotový vztah k sobě (podle autorových výzkumů se centruje především kolem os sympatie, úcty a blízkosti) a jako systém kognitivních reprezentací sebe, tj. osobnostních konstruktů. Empiricky se zde potvrzuje, že psychosémantika „smyslů já“ je velmi bohatá.

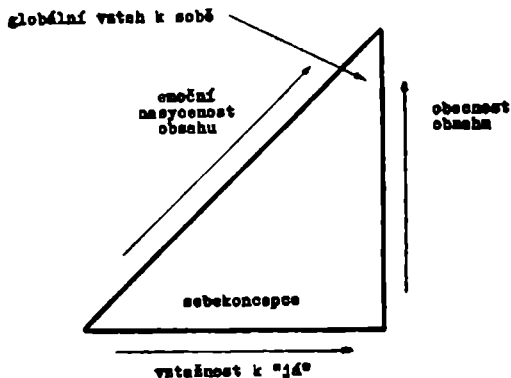
Stolinova koncepce nás inspiruje především tím, že se snaží dialekticky postihnout obecné i specifické v obsahu sebepojetí. Aniž by opomíjela konkrétní fenomenální obsah vědomí sebe, formuluje konstrukt systémotvorné jednotky tohoto obsahu.

POKUS O MODEL OBSAHU SEBEPOJETÍ

Doposud uvedený nástin možných způsobů uvažování o obsahu sebepojetí jsme pojali značně selektivně. Upozornili jsme pouze na ty koncepce, které nejvíce determinovaly náš vlastní přístup. Úvodem je třeba poznamenat, že obsah sebepojetí neodlišujeme ostře od obsahu vědomí sebe. Domníváme se totiž, že obsahová analýza sebepojetí má smysl pouze na úrovni sebeuvědomění. „Já“ jako činitel, subjekt, tedy ten, kdo vnímá a hodnotí sebe sama, je nutně uvědomovaný vždy. Rovněž obsah, který přísluší k „já“, ztrácí mimo dimenzi vědomí opodstatnění. Aniž bychom si museli jasně uvědomovat jeho parametry (např. konkrétnost informace o sobě, strukturovanost představy sebe sama), musíme si vždy uvědomovat příslušnost „něčeho“ k „já“. Pouze v tomto případě se může jednat o obsah sebepojetí.

Obsah sebepojetí pak vymezujeme jako systém subjektivních významů, vztahovaných vůči „já“. Zde využíváme charakteristiky „smyslu já“ V. V. Stolína (1983). „Smysl já“, resp. subjektivní význam něčeho, co vztahujeme k „já“ jako subjektu vědomí, je systémotvornou jednotkou a současně konkrétním obsahem sebepojetí. Má svoji kognitivní reprezentaci a emoční náboj, přičemž proporce a intenzita obojího může být různá.

Jednotlivé konkrétní charakteristiky „já“ se navzájem odlišují subjektivní důležitostí, tj. stupněm vztažnosti k „já“, obecností kognitivního obsahu a tím, do jaké míry je tento obsah nasycen emocemi. Model obsahu sebepojetí bychom potom mohli znázornit následovně:

Toto zobrazení nepokrývá zjevně všechny rozměry sebepojetí. Snaží se pouze vyjádřit, že na míru osmyslení fenoménu „já“ a na stupeň kognitivní obecnosti obsahu je možné nahlížet jako na dvě relativně nezávislé dimenze sebepojetí. S nimi úzce koresponduje dimenze třetí (závislá), která vyjadřuje stupeň emočního zabarvení obsahu. Prostor nad vodorovnou základnou pravoúhelného trojúhelníka vyplňují dílčí obsahy vzahované k „já“. V souhrnu jsme je označili jako sebekoncepce. Zahrnuje to, co se častěji označuje jako sebepojem či sebeobraz (srov. Papica, 1983). V rámci vědomí sebe se evokuje jednak spontánně, jednak ji lze záměrně vyvolat pro různé oblasti chování a prožívání. Způsob, jakým tuto představu sebe aktivizujeme a konstruujeme, ovlivňuje i její další parametry: proporci kognitivní a emoční složky, rozsah, strukturovanost, ohraničenost atd.

Sebekoncepce je hypotetický konstrukt. Je to konceptualizace něčeho, co nelze verifikovat přímo jinak, než vlastní sebereflexí. Sebekoncepce je do určité míry situační, ovlivněná podnětem, který ji ve vědomí subjektu vyvolal, ovlivněná motivací subjektu, jeho aktuálním psychickým stavem atd. V zásadě však platí, že má relativně stabilní základ, který umožňuje prožívat sebe sama v integrální jednotě a v určité konkrétní akceschopnosti.

Slovo koncepce tu má označit nejen uspořádanost obsahu do smyslu-
plné struktury podle obecnosti jednotlivých charakteristik sebe, ale i podle parametru subjektivní důležitosti. Sebekoncepce jako součást vědomí nemá ostře vymezené hranice — jednoznačně rozsoudit co k „já“ ještě patří a co již ne je problematické. K „já“ vztahujeme svoje fyzické charakteristiky, temperamentové vlastnosti, schopnosti, charakteristiky so-

ciální (pozice, status, role) atd. Sebekoncepce v tomto smyslu tedy znamená i preferenci jedněch charakteristik před druhými.

Obsah sebepojetí nemusí však být na vědomé úrovni nutně takto specifikován. Patří sem i souhrnné sebehodnocení, které jsme v našem modelu umístili do prostoru pod vrchol pravouhlého trojúhelníka a které nazýváme globální vztah k sobě. Chceme tím vyjádřit, že kognitivní aspekt je na této úrovni sebepojetí potlačen na minimum, to, co osmysluje sebe sama, je spíše pocit než představa. Lze předpokládat, že tato úroveň vztahu k sobě má často etický náboj a nepodléhá výrazně situačním vlivům. Dále je možné předpokládat, že výsledná kvalita globálního vztahu k sobě sice souvisí s obsahem sebekoncepce, že ji však nelze vyvodit prostou sumací hodnocení dílčích.

Mimo rámec znázorněného schematu obsahu sebepojetí je úvaha o tom, že sebepojetí má jako časoprostorová charakteristika vnitřního světa osobnosti řadu modalit. V literatuře se v tomto smyslu pojednává o různých formách „já“, např. o „já“ minulém, přítomném, budoucím, reálném „já“, „já“ fantazijním atd. (viz např. Rosenberg, 1979). Podobně můžeme o sebepojetí uvažovat z hlediska různých sociálních rolí — „já“ jako student, „já“ jako rodič, „já“ jako partner a pod. Domníváme se, že na většinu takových modalit sebepojetí se dá náš model obsahu aplikovat.

Nepovažujeme přitom za adekvátní, uvažovat o konečném výčtu modalit. Má smysl je postulovat vždy pouze v konkrétním vztahovém rámci. Např. při úvahách o autoregulaci osobnosti v pozdní adolescenci zkoumáme vztah mezi tzv. reálným sebepojetím (představa o tom, jaký ve skutečnosti jsem) a ideálem sebe (představa o tom, jaký bych chtěl být). Obě modalitity sebepojetí jsou v tomto vývojovém období velmi důležité samy o sobě, natož pak při vzájemné konfrontaci (srov. Katz — Ziegler, 1969; Łukaszewski, 1974; Reykowski, 1979; Wojciszke, 1986; Macek, 1987 a další). Opodstatněné bude rovněž v tomto případě zkoumat i sociální modalitu sebepojetí (jak si myslím, že mě vidí druzí) a tzv. nechtěné „já“ (jaký bych nikdy nechtěl být — viz Macek, 1991).

Náš pokus o model obsahu sebepojetí je jedním z možných alternativních řešení dané problematiky. Protože jde o velmi složité psychologické téma, je jisté v mnohém kontroversní a diskutabilní. Z našeho hlediska však vytváří určitou možnost pro opreacionalizaci obsahu sebepojetí pro potřeby empirického zkoumání (zejména prostřednictvím psychosémantických metod). Výsledky výzkumů ho pomohou upřesnit či revidovat.

LITERATURA

- Burns, R. B.: Self-concept development and Education. Holt, Rinehart and Winston, London 1982.
- Fleming, J. S. — Courtney, B. E.: The dimensionality of self-esteem: II. Hierarchical Facet Model for Revised Measurement Scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 1984, č. 2, s. 404.
- Gordon, Ch.: Self-conceptions: configurations of content. In: Gordon, Ch. — Ger-gen, K. J. (ed): *The self in social interaction*. New York, J. Wiley and sons, 1968, s. 115—136.
- Gordon, Ch.: Self-conceptions methodologies. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 148, 1969, č. 4, s. 328—364.
- James, W.: *The Principles of Psychology*. London 1891.
- Katz, P. — Ziegler, E.: Self-image Disparity: A Developmental Approach. In: Seid-man, J. M.: *The Child A Book of Readings*. New York, Rinehart and Winston. 1969, s. 599—613.
- Kon, I. S.: V polskach sebja: Ličnost i jejo samosoznanije. Moskva, Politizdat 1984.
- Kováč, D.: *Teória všeobecnej psychológie*. Bratislava, Veda 1985.
- Leontjev, A. N.: *Činnost vědomí osobnost*. Praha, Svoboda 1978.
- Lewicky, P.: Self-Schema in Social Information Processing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 1984, č. 6, s. 1177—1190.
- Lukaszewski, W.: *Osobowość: struktura i funkcyje regulacyjne*. Warszawa, PWN 1974.
- Lukaszewski, W.: *Structura ja i działanie w sytuacjach zadaniowych*. Wrocław, WUW, *Prace Psychologiczne* 10, 1978.
- Lukaszewski, W.: *Szanse rozwoju osobowości*. Warszawa, *Książka i wiedza* 1984.
- Macek, P.: *Ideál sebe jako součást sebe-uvědomění osobnosti (obsahové aspekty)*. Kandidátská disertační práce, Brno 1987.
- Macek, P.: *The Self-Concept of Czechoslovak Adolescents: A Summary of Research Findings*. Abstract, XIth Biennial Meetings of ISSBD Minneapolis, 1991.
- Markus, H.: Self-schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 1977, s. 63—77.
- Markus, H. — Wurf, E.: The Dynamic Self-Concept: A Social Psychological Perspective. *Annual Review of Psychology*, 38, 1987, p. 299—337.
- Marsh K. W. et all.: Self-concept: Reliability, stability and measurement of change. *Journal of Educatin Psychology*, 75, 1983, č. 5, s. 772—790.
- Papica, J.: *Sebesystém a sebeuvědomění*. In: *Psychologie v péči o člověka*. Praha, SPN, AUPO, *Psychologica I*, 1983, s. 129—140.
- Pardel, T.: *Psychológia*. Bratislava, *Psychodiagnostické a didaktické testy* 1982.
- Paszkiwicz, E.: „Ja“ a zachowanie. *Psychologia wychowawcza*, 18 (31), 1974, č. 2, s. 192—210.
- Petrenko, V. F.: *Vvedenije v eksperimentálnuju psichosemantiku: issledovanije form reprezentacii v obydennom soznanii*. Moskva 1983.
- Reykowski, J.: *Teoria osobowości a zachowanie prospołeczne*. Warszawa, PWN 1978.
- Reykowski, J.: *Motywacja postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa PWN 1979.
- Rosenberg, M.: *Society and the adolescent self-image*. Princenton, Princenton univer. press 1965.
- Rosenberg, M. — Kaplan, H. B. (ed): *Social Psychology of the Self-Concept*. New York, Harlan Davidson 1982.
- Shavelson, R. J. — Bolus, R.: Self-concept: The interplay of Theory and Methods. *Journal of Education Psychology*, 75, 1982, č. 1, s. 3—17.

- Smékal, V.: Předmět psychologie osobnosti a pojem „osobnost“. Brno, Sborník prací FF BU, 1. 19, 1984, s. 53—64.
- Stolin, V. V.: Samoznaniče ličnosti. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1983.
- Suls, J. — Greenwald, A. G. (ed): Psychological Perspectives on the Self. Vol. 1. Hillsdale, New Jersey 1982.
- Suls, J. — Greenwald, A. G.: (ed): Psychological Perspectives on the Self. Vol. 2. Hillsdale, New Jersey 1983.
- Šmelev, A. G.: Vvedeniče v eksperimentálnuju psichosemantiku: teoretičesko-metodologičeskiče osnovanija i psichodiagnostičeskiče vozmožnosti. Moskva, Izd. MGU 1983.
- Wegner, D. M. — Vallacher, R. R. (ed): The Self in Social Psychology. New York — Oxford, Oxford University Press 1980.
- Wells, L. E. — Marwell, G.: Self-esteem: Its conceptualization and measurement. Beverly Hills, California, Sage 1976.
- Wojciszke, B.: Regulacyjne funkcje „ja“ idealnego. Wrocław, Ossolineum 1986.
- Wylie, R.: The Self-concept. Vol. 1. Lincoln, University of Nebraska Press 1974.
- Wylie, R.: The Self-concept. Vol. 2. Lincoln, University of Nebraska Press 1979.

A CONTRIBUTION TO CONCEPTUALIZATION OF THE CONTENT OF SELF-CONCEPT

The present paper consists of three parts. The first one concerns with the psychology of “self”; as illustration we present the conception of M. Rosenberg and Ch. Gordon.

The second one informs about some aspects of the theory of self-consciousness of V. V. Stolin, especially about his understanding sense of “self” as content unit of the self-consciousness.

The third one represents the author's attempt to conceptualize the content of self-concept. The content is treated here as system of the senses (subjective meanings), characterizations related to “I”. They include a cognitive and emotional components and are arranged according to the parameter of relatedness to “I” and parameter of the cognitive generality of content. The contents have different emotional saturation depending on those two dimensions. Into content of self-concept is included the self-conception and self-esteem.

Self-concept as spatio-temporal feature possesses various modes, e. g. real self, ideal self, unwanted self.